

درمیسیر آفتاب

بررسی ورود اسلام به ماوراء النهر

حبیب زمانی محبوب

زمانی محجوب، حبیب، ۱۳۵۷ -
در مسیر آفتاب: بررسی ورود اسلام به ماوراءالنهر / حبیب زمانی محجوب. - مشهد: بنیاد
پژوهشهای اسلامی، ۱۳۹۲
۱۹۲ ص.

۱. اسلام - ماوراءالنهر. ۲. ماوراءالنهر. ۳. ماوراءالنهر - جغرافیای تاریخی الف. بنیاد
پژوهشهای اسلامی. ج. عنوان.
۲۹۷/۹۱۶۵۵۸۷ BP ۱۶ / ۹۷۷ / ۹ د ۴ ۱۳۹۲
۳۱۷۱۴۸۵ کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

بنیاد پژوهشهای اسلامی
ایران - مجلس شورای اسلامی

در مسیر آفتاب

بررسی ورود اسلام به ماوراءالنهر

حبیب زمانی محجوب

ویراستار: محمد سوهانپان حقیقی

چاپ اول: ۱۳۹۲ / ۱۵۰۰ نسخه، رقعی / قیمت ۴۸۰۰۰ ریال

چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: صندوق پستی ۹۱۷۳۵-۱۶۶

مراکز توزیع:

تلفن و دورنگار واحد فروش بنیاد پژوهشهای اسلامی: ۲۲۳۰۸۰۳

فروشگاههای کتاب بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: ۲۲۳۳۹۲۳، قم: ۷۷۳۳۰۲۹

www.islamic-rf.ir

info@islamic-rf.ir

حق چاپ محفوظ است

فهرست مطالب

مقدمه	۹

فصل اول

بررسی و نقد منابع

۱۳-۱۴

الف. کتب فتوح	۱۴
فتوح البلدان	۱۴
الفتوح	۱۵
ب. تاریخ‌های عمومی	۱۶
تاریخ الرسل و الملوك (تاریخ طبری)	۱۶
تاریخ یعقوبی	۱۷
اخبار الطوال	۱۷
الكامل	۱۸
زین الاخبار	۱۸
ج. تاریخ‌های محلی	۱۹
تاریخ بخارا	۱۹
د. منابع جغرافیایی	۲۰

۲۰.....	المسالک و الممالک.....
۲۱.....	مسالك و ممالك.....
۲۱.....	صورة الارض.....
۲۲.....	حدود العالم من المشرق الى المغرب.....
۲۳.....	احسن التقاسيم فى معرفة الاقاليم.....
۲۳.....	هـ . مطالعات و تحقیقات جدید.....

فصل دوم

جغرافیای تاریخی ماوراءالنهر

۲۵ - ۵۵

۲۵.....	ماوراءالنهر.....
۲۷.....	جیحون و سیحون.....
۳۰.....	ایالات ماوراءالنهر.....
۳۱.....	ایالت سغد.....
۳۶.....	بخارا.....
۴۰.....	سمرقند.....
۴۴.....	ایالت چغانیان.....
۴۶.....	ایالت خوارزم.....
۵۱.....	ایالت أسروشَنه.....
۵۲.....	ایالت چاچ و ایلاق.....
۵۳.....	ایالت فرغانه.....

فصل سوم

پیشینه تاریخی ماوراءالنهر

۵۶ - ۷۹

- دوران اساطیری ماوراءالنهر ۵۶
- ماوراءالنهر در دوران ماد و هخامنشی ۵۶
- ورود اسکندر و فرهنگ هلنی به سرزمین ماوراءالنهر ۵۹
- ماوراءالنهر در دوران حکومت یونانی باختر (باکتریا) ۶۰
- ماوراءالنهر زیر سلطه کوشان ها ۶۲
- ماوراءالنهر تحت سیطره هیاطله ۶۷
- تسلط ترکان بر ماوراءالنهر ۷۰
- میزان نفوذ ساسانیان در ماوراءالنهر ۷۴
- حکومت های محلی ماوراءالنهر پیش از فتوحات اعراب ۷۵

فصل چهارم

اوضاع سرزمین ماوراءالنهر، هم زمان با آغاز فتوحات اعراب

۸۰ - ۱۰۳

- موقعیت جغرافیایی ۷۸
- اوضاع مذهبی ۸۰
- دین زرتشتی ۸۲
- آیین بودایی ۸۳
- آیین مانویت ۸۴
- مسیحیت و سایر ادیان ۸۵
- اوضاع سیاسی ۸۷
- اوضاع اجتماعی ۸۹

۹۱	.....	اوضاع اقتصادی
۹۲	.....	زراعت
۹۳	.....	تجارت
۹۶	.....	صنعت
۹۷	.....	اوضاع فرهنگی
۹۸	.....	زبان
۹۹	.....	هنر

فصل پنجم

فتوحات مسلمانان تا ماوراءالنهر

۱۰۴ - ۱۱۷

۱۰۱	.....	پیشرفت مسلمانان در ایران
۱۰۴	.....	فتح خراسان، مقدمه فتح ماوراءالنهر
۱۰۸	.....	برخورد دو عنصر ترک و عرب
	.....	اهداف و انگیزه‌های خلفا و سرداران اموی از فتح
۱۱۱	.....	ماوراءالنهر

فصل ششم

استیلای بر ماوراءالنهر و استقرار قدرت مسلمانان

۱۱۸ - ۱۶۵

۱۱۵	.....	نخستین فتوحات مسلمانان در ماوراءالنهر
۱۱۷	.....	فتوحات سعید بن عثمان
۱۱۹	.....	فتوحات سلم بن زیاد و سردارانش

امارت مُهَلَب و سردارانش	۱۲۳
گسترش روند فتوحات در دوران قُتیبَة بن مسلم باهلی	۱۲۵
فتح بیکند	۱۲۶
فتح بخارا	۱۲۸
فتح خوارزم	۱۳۲
فتح سمرقند	۱۳۵
مقابله با اتحاد چاچ، فرغانه و ترکان	۱۳۹
پایان دوران حکومت قتیبه	۱۴۱
کاهش روند فتوحات ماوراءالنهر پس از مرگ قتیبه	۱۴۳
اصلاحات عمر بن عبدالعزیز و مخالفت وی با توسعه فتوحات	۱۴۴
تداوم ناتوانی اعراب در توسعه فتوحات	۱۴۶
فتوحات دوران اسد بن عبدالله قسری	۱۴۹
واپسین دوران حکومت امویان بر ماوراءالنهر	۱۵۱
عوامل توسعه قدرت اعراب در سرزمین ماوراءالنهر	۱۵۷

فصل هفتم

پیامدها و تأثیرات ورود اسلام به سرزمین ماوراءالنهر

۱۶۶ - ۱۸۸

میزان اشاعه دین اسلام در سرزمین ماوراءالنهر (در دوره امویان)	۱۶۰
برخورد متقابل ساکنان ماوراءالنهر و فاتحان عرب	۱۶۲
تأثیرات ورود دین اسلام به ماوراءالنهر	۱۷۰
تأثیرات سیاسی و اجتماعی	۱۷۱

- نحوه اداره ولایات پس از ورود اعراب ۱۷۱
- مهاجرت و استقرار قبایل عرب در سرزمین
ماوراءالنهر ۱۷۲
- کیفیت اوضاع دهقانان پس از استیلای تازیان ۱۷۳
- تأثیرات فرهنگی ۱۷۴
- انتشار آیین اسلام ۱۷۴
- گسترش زبان عربی ۱۷۵
- اعتلای فرهنگ و تمدن ماوراءالنهر ۱۷۶
- جمع بندی ۱۷۹
- منابع ۸۱

مقدمه

سرزمین ماوراءالنهر که امروزه بخش قابل توجهی از کشورهای آسیای مرکزی را دربرمی گیرد، در گذشته به سرزمین های میان دو رود جیحون و سیحون اطلاق می شد. بخش عظیمی از ناحیه ماوراءالنهر از دیرباز جزیی از سرزمین وسیع ایران به شمار می رفته است و همبستگی فرهنگی و تاریخی آن سامان با ایران امری انکارناپذیر است. با اینکه بیش از یک قرن است که سرزمین ماوراءالنهر از حوزه اقتدار سیاسی ایران خارج شده، اما کماکان پیوندهای فرهنگی و تاریخی بین آنها پا برجاست.

ماوراءالنهر در طول تاریخ، فراز و نشیب های فراوانی به خود دیده است. این سرزمین، همواره عرصه هجوم اقوام و قبایل بیگانه بوده و در هر دوره ای تحت سیطره قومی خاص قرار گرفته است. از جمله این تهاجمات، حملات یونانیان، کوشانیان، هونها و اقوام ترک در پیش از اسلام، فتوحات مسلمانان در قرون اولیه و حملات ویرانگر مغولان در دوره های بعد بوده است.

ورود اسلام به ماوراءالنهر را می‌توان مهم‌ترین حادثه تاریخی این سرزمین دانست. دین مبین اسلام، از نیمه دوم قرن اول هجری به سرزمین ماوراءالنهر راه یافت، ولی رواج آن مدت‌ها طول کشید. سرزمین ماوراءالنهر به سختی به انضمام قلمرو اسلام درآمد. دین اسلام نیز بسیار دیر در بین ساکنان این سرزمین اشاعه و نفوذ یافت که این امر به علت اهداف منفی فاتحان و برخورد ناشایست آنان با اهالی این سرزمین بوده است. به‌رغم این موضوع، پذیرش دین اسلام از سوی اهالی، به تدریج، اساس تمدن نوینی شد که به‌همت دانش فرهیختگان و اندیشمندان این سرزمین شکوفا گردید و سرزمین ماوراءالنهر در کوتاه‌مدت، به چنان اندازه‌ای از رشد و ترقی دست یافت که به یکی از بزرگترین مراکز علمی و فرهنگی عالم اسلام مبدل شد.

در این کتاب، ورود اسلام به سرزمین ماوراءالنهر و تأثیرات آن مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. کتاب مشتمل بر هفت فصل است:

در فصل اول به مآخذشناسی و نقد منابع مورد استفاده در این پژوهش پرداخته شده است.

فصل دوم به جغرافیای تاریخی سرزمین ماوراءالنهر و معرفی ایالت‌ها، شهرها و روستاهای آن اختصاص یافته است.

در فصل سوم، پیشینه تاریخی این سرزمین از آغاز تا روی کار آمدن مسلمانان به اجمال بررسی شده است.

در فصل چهارم، کلیاتی دربارهٔ اوضاع جغرافیایی، مذهبی،

سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ماوراءالنهر هم‌زمان با فتوحات اعراب بیان شده است تا مشخص شود، اعراب با چه سرزمینی و چه جامعه‌ای روبه‌رو بودند و چگونه به مرزهای ماوراءالنهر گام نهادند.

فصل پنجم به فتوحات اولیه مسلمانان و پیشروی‌های اعراب تا رسیدن به مرزهای ماوراءالنهر اشاره دارد.

در فصل ششم که مهم‌ترین فصل این کتاب به‌شمار می‌آید، روند فتوحات مسلمانان در سرزمین ماوراءالنهر از آغاز تا پایان خلافت موی بررسی شده است.

فصل هفتم به پیامدها و تأثیرات ورود اسلام به این سرزمین اختصاص دارد. در این فصل نحوه و میزان اشاعه دین اسلام در ماوراءالنهر و برخورد متقابل اهالی و فاتحان مورد بررسی قرار گرفته و در پایان تأثیرات ورود دین اسلام بر بخش‌های مختلف جامعه ماوراءالنهر به‌اجمال بیان شده است.